

* اعجاز علمی قرآن در ارتباط با حرمت شراب‌خواری*

□ حسین اسماعیلی^۱

چکیده

موضوع این مقاله، تحقیق درباره اعجاز علمی قرآن در ارتباط با حرمت شراب‌خواری می‌باشد. ابتدا خمر معنا شده سپس به مراحل حرمت شراب پرداخته شده است. با توجه به این که شراب‌خواری در دوران جاهلیت رواج فراوان داشته است، حرمت آن به تدریج و مرحله به مرحله بیان شده است. همچنین به حکمت‌ها و اسرار علمی حرمت آن و آثار شراب‌خواری در روایات و از نظر علوم پزشکی اشاره شده است. در پایان نتیجه‌گیری شده جلوگیری از نوشیدن شراب و حکم به پلید بودن آن یکی از معجزات علمی قرآن کریم است.

واژگان کلیدی: شراب، شراب‌خواری، خمر، سُکر، الکل.

مقدمه

قرآن کریم معجزه‌ای بسیار بزرگ است. در زمانی نازل شد که فصاحت و بلاغت در عصر عرب به اوج خود رسیده بود. با نازل شدن آیات آهنگین و

متوازن قرآن کریم همگان را به تعجب واداشت. مردمان آن زمان را به تحدى و آوردن آیاتی مانند آن دعوت کرد، ولی مردمان آن زمان از آوردن یک آیه مثل آن عاجز ماندند. قرآن کریم از ابعاد مختلفی دارای اعجاز می‌باشد. از بعد تاریخی با دادن خبرهایی از امتهای گذشته و تاریخ گذشتگان؛ از بعد لفظی و معنایی مانند ایجاز، فصاحت، بلاغت؛ از بعد خبردادن از غیب و از بعد علمی، همه این‌ها به نحوی معجزات قرآن محسوب می‌شود. از جمله حرام دانستن شراب و می‌گساری است که در چند آیه در این موضوع بحث شده است. امروزه با پیشرفت علم بعضی از ضررهای جسمی و روحی آن مشخص شده است و حکمت حرمت آن پدیدار گردیده است.

لغوی معروف، راغب، در کتاب مفردات، خمر را این چنین معنا کرده است: اصل خمر پوشیدن چیزی را گویند و گفته شده است به چیزی که به وسیله آن خود را می‌پوشانند خمار؛ ولی در عرف خمار اسم قرار داده شده به چیزی که زن سرش را به وسیله آن می‌پوشاند. سپس ادامه می‌دهد به آن خامره می‌گویند، چون پوشاننده عقل است و نزد بعضی از مردم اسم است برای هر مست کننده‌ای و نزد بعضی دیگر اسم است برای هر چیزی که از انگور و خرما می‌گیرند، چون روایت شده از پیامبر ﷺ که فرمود: خمر از این دو درخت است؛ خرما و انگور (راغب، ۱۳۹۲ق، ۱۶۰).

المنجد هم خمر را این چنین معنا کرده است: خَمَرٌ يعني پوشاند او را، نسبت به شهادت دادن یعنی کتمان شهادت کرد. خَمَرٌ وجهه يعني صورتش را پوشاند و اختمرت المرأة يعني زن پوشاند خودش را (معلوم لویس، ۱۹۶۹، ۱۹۴).

مفهوم نوشیدن شراب (خمر)

خمر چیست؟ خمر به معنای پوشش است و هر چیزی که چیز دیگر را پوشاند و مخفی کند «خمار» گویند، ولی در اصطلاح شریعت به هر مایع مسکر (مست

کننده) خمر گفته می‌شود؛ خواه از انگور گرفته شده باشد یا از کشمش و خرما باشد و هر نوع مشروب الکلی را شامل می‌شود.

﴿۱۳۹﴾

استعمال واژه خمر برای مایعات مسکر به علت تناسبی است که بین معنی لغوی آن (پوشیدن) با این معنا وجود دارد، زیرا این مایعات به جهت مستی که ایجاد می‌کنند، روی عقل پرده‌ای می‌افکنند و نمی‌گذارند بد را از خوب و زشت را از زیبا تمیز دهد (مکارم، ۱۳۷۳، ۷۳/۲). مشروبات مست کننده محتوی مواد شیمیایی بسیاری هستند، ولی آنچه بیشتر مورد نظر ماست الکل اتیلیک (Athyl Alcohol) با فرمول ($\text{OH}_2\text{CH}_3\text{CH}$) است که در حقیقت ماده اصلی خمر بوده و سبب تمام زیان‌های ناشی از مصرف انواع آن است. این ماده از تخمیر قند انگور به وجود می‌آید (اهتمام، ۱۳۴۴، ۱۵۱).

مراحل برخورد قرآن با شراب‌خواری

خداووند در قرآن کریم در چهار مرحله با مسئله شراب برخورد می‌کند که بسیار آموزنده است:

در مرحله اول می‌فرماید: «وَ مِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَ الْأَعْنَابِ تَتَخَذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَ رِزْقًا حَسَنًا» (تحلیل/۶۷)؛ و از میوه‌های درختان خرما و انگور مسکرات (ناپاک) و روزی خوب و پاکیزه می‌گیرند.

کلمه «سکر» در لغت به چند معنا آمده است: شراب مست کننده، طعم طعام، سکون و... (طبرسی، ۱۳۹۵ق، ۳۷۰/۳). اصل این کلمه به معنای سد مجرای آب است و مستی را سکر گویند، چون راه معرفت را می‌بندد (همان، ۵۰/۲). برخی از مفسران کلمه «سکر» را در این آیه به معنای مسکرات (امثال شراب مست کننده) گرفته‌اند، بنابراین آیه فوق اشاره به نامطلوب بودن و تحریم شراب دارد (مکارم، ۱۳۷۳، ۲۹۰/۱۱) و برخی دیگر از مفسران آن را به معنای شیره خرما و شیره انگور گرفته‌اند (طیب، ۱۵۱/۸).

بنابراین در این مرحله بر استفاده‌های سالم و حلال از میوه انگور و خرما تأکید می‌شود و راه استفاده‌صحيح نشان داده می‌شود. این اوّلین مرحله در تربیت صحیح افراد و راه جلوگیری از عادات زشت است.

در مرحله دوم می‌فرماید: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَ مَنَافِعٌ لِلنَّاسِ وَ إِنْهُمْ أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا﴾ (بقره/٢١٩)؛ درباره شراب و قمار از تو سؤال می‌کنند، بگو: در آنها گناه بزرگی است و منافعی (از نظر مادی) برای مردم در بردارند، (ولی) گناه آنها از نفع آنها بیشتر است.

در این مرحله چند نکته قابل توجه است:

اول: بعضی از مسلمانان توجه به شراب و قمار داشته و از احکام آن سؤال می‌کردند و آیه در پاسخ پرسش‌های آنان نازل شده است.

دوم: قرآن کریم هنگامی که می‌خواهد شراب را حرام کند با نرمی و لطفاً برخورد می‌کند و به طور تلویحی متذکر می‌شود که شراب‌خواری گناه است.

سوم: روش تربیتی قرآن بسیار جالب است چون در برخورد با دو پدیده زشت، یعنی شراب‌خواری و قماربازی از همان ابتدا برخورد تند و سخت نمی‌کند، بلکه با انصاف می‌فرماید این‌ها منافعی (مادی و زودگذر و شخصی مثل حالت برد در قمار و یا حالت فراموشی غم‌های زندگی در مستی و مالیات شراب برای دولت‌ها) دارد، اما ضررها (روحی و بهداشتی و اجتماعی) آن زیادتر است.

«اثم» به آن حالتی گفته می‌شود که در روح و عقل انسان به وجود می‌آید و او را از رسیدن به نیکی‌ها و کمالات بازمی‌دارد (مکارم، ۱۳۷۳، ۷۴/۲).

پس معنای آیه چنین می‌شود که شراب و قمار ضررها بسیار گرانی به جان و جسم انسان وارد می‌کند؛ چرا که مانع رسیدن به کمال و نیکی‌هاست. این برخورد جالب قرآن با پدیده شراب‌خواری باعث شد که بسیاری از مسلمانان این عادت زشت را ترک کردند.

در مرحله سوم می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَ أَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّىٰ تَعْلَمُوْا مَا تَقُولُونَ» (نساء/۴۳)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید در حالی که ﴿۱۴۱﴾ مست هستید به نماز نزدیک نشوید تا بدانید چه می‌گویید.

در تفسیر این آیه چند دیدگاه در بین مفسران قرآن وجود دارد.

الف - مراد از این آیه آن است که مسلمانان با حالت مستی که بعد از خوردن شراب حاصل می‌شود وارد نماز نشوند و این امر دو فایده مهم در بر دارد: نخست این که مناجات با خدا مستلزم فهم و درک مطلب است و اگر کسی با حالت مستی در برابر حضرت حق قرار گیرد، علاوه بر آن که نوعی بی‌ادبی است از نماز نیز بهره‌ای نمی‌برد. دوم آن که با توجه به نزدیک بودن اوقات پنج گانه نماز واجب (به ویژه در صدر اسلام) کسی در عمل نمی‌توانست به شراب‌خواری روی آورد، چون اگر صبح یا عصر نماز می‌خواند اثرات آن تا موقع نماز باقی می‌ماند و این مطلب نوعی مبارزه با شراب‌خواری در جامعه بود. و در حقیقت ممنوعیت وقت شراب‌خواری در زمان‌های خاص بود، که مردم را آماده می‌کرد تا شراب را به صورت کلی بر آنان حرام کند (مکارم، ۱۳۷۳، ۳۹۵/۳).

ب - برخی از مفسران شیعه و اهل سنت بر آنند که مراد از مستی (سکر) در آیه فوق، مستی خواب است، پس معنای آیه این می‌شود که با حالت خواب آلدگی نماز برگزار نکنید و این مطلب در روایات متعددی نیز وارد شده است. اما برخی از مفسران به این دیدگاه اشکال کرده‌اند که این تفسیر از مفهوم «حَتَّىٰ تَعْلَمُوْا مَا تَقُولُونَ» استفاده شده است، اگرچه در معنای «سکاری» داخل نباشد. به عبارت دیگر از جمله «تا بدانید چه می‌گویید» استفاده می‌شود که نماز خواندن در هر حالی که انسان از هوشیاری کامل برخوردار نباشد ممنوع است. خواه حالت مستی باشد یا باقیمانده حالت خواب باشد (همان، ۵۰/۳).

در مرحله چهارم خداوند می‌فرماید:

(۱۴۲)

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَبَيْهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوَقِّعَ بِيَنْكُمُ الْعُدَاوَةَ وَالْبُغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدُّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾ (مائدہ ۹۰-۹۱)؛ ای کسانی کہ ایمان آورده اید، شراب و قمار و بتھا و ازلام (نوعی بخت آزمایی) پلیدند و از عمل شیطان هستند؛ از آنها دوری کنید تا رستگار شویید؛ شیطان می خواهد به وسیله شراب و قمار، در میان شما عداوت و کینه ایجاد کند و شما را از یاد خدا و از نماز باز دارد. آیا با این همه زیان و فساد و با این نھی اکید، خودداری خواهید کرد.

برخی گفته‌اند این آیه در مورد «سعد بن ابی وقاص» نازل شد که به میهمانی مردی از انصار رفت و همراه غذا شراب نوشیدند (قبل از تحریم شراب در اسلام بوده است) و بعد از مستی شروع کردند که افتخارات خود را ذکر کنند و کم کم اختلاف بالا گرفت و استخوان شتری را به سر سعد زدند و او به پیامبر ﷺ شکایت کرد و آیه نازل شد.

در آیه فوق چند نکته قابل توجه است:

اول: آیه حکم حرمت شراب را به صورت قطعی بیان کرده است، ولی این عمل پس از سه مرحله قبل بود که ذهنیت مسلمانان برای این حکم آماده شده بود، به طوری که پس از نزول آیه فوق پاسخ عمر بن خطاب (که یکی از شراب خواران دوران جاهلیت بود) این بود: «انتهينا... انتهينا»، یعنی دیگر نخواهیم نوشید دیگر نخواهیم نوشید (مکارم، ۱۳۷۳، ۶۸/۵). با نزول این آیه هر که جامی در دست داشت آن را شکست، کوزه‌های شراب در کوچه‌ها ریخته شد و جامعه مسلمانان یک پارچه به فرامین شریعت گردن نهاد. این تأثیر شگفتانگیز روش تربیتی قرآن کریم بود، که به صورت تدریجی و چند مرحله‌ای اجرا شد.

دوم: در این آیه حکم تحریم شراب به صورت خشک بیان نشده است، بلکه ضررهای شراب‌خواری و قمار بیان شده است (که این مطلب هم از نظر تربیتی

جالب توجه است) که عبارتند از: رجس (پلید) است، عمل شیطان است و او می‌خواهد با این عمل بین شما دشمنی ایجاد، و می‌خواهد با این عمل مانع شود که شما به یاد خدا باشید و به نماز پردازید (رضایی و اصفهانی، ۱۳۸۹، ۳۵۱/۲).
﴿۱۴۳﴾

تاریخچه شراب‌خواری

قبل از ظهر اسلام شراب‌خواری یک عادت بشری بود، و در بین بسیاری از ملت‌ها شراب یک غذای رسمی بود؛ چرا که مردم از ضررها آن به صورت کامل اطلاعی نداشتند. پس از ممنوعیت شراب‌خواری در اسلام، سیل اعتراضات به سوی اسلام و رهبران مسلمانان سرازیر شد و بسیاری از این حکم تعجب کرده و علت آن را جویا می‌شدند (اهتمام، ۱۳۴۴، ۱۵۶).

البته هنوز هم شراب‌خواری در بسیاری از کشورهای غیر مسلمان به صورت آزاد رواج دارد و در این رابطه تبلیغات وسیعی نیز صورت می‌گیرد. ارنست رنان، مورخ فرانسوی می‌نویسد: «دین اسلام پیروان خویش را از بلاحای چندی از جمله شراب و خوک و لعاب دهان سگ نجات داده است (همان، ۱۵۶).

اولین کسی که در حدود سال ۸۰۰ میلادی به وجود ماده‌ای در «خمر» پی برد که مذاق آن گرم و سریع التبخیر است و ذهن و بصیرت را از انسان دور می‌کند، جابر بن حیان (قرن دوم هجری) بود، ولی مقدار کمی از آن را به دست آورد و آن را «غول» نامید و بعدها آن را الکل نامیدند (دیاب، ۱۴۰۴ق، ۱۶۲).

احکام

در قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم السلام در جهت مبارزه با مسکرات چند حکم صادر شده است:

۱. خوردن شراب و هر مایع مست کننده حرام است. این حکم از آیات قرآن (مائده/۹۰-۹۱) به دست می‌آید و در برخی روایات خوردن شراب را

بزرگ‌ترین گناه معرفی کرده است.

۲. شراب و هر چیزی که انسان را مست کند اگر خود به خود روان باشد

نجس است (البته در این مورد الكل صنعتی را استثناء کرده‌اند).

۳. ظرفی که به وسیله شراب نجس شده است با آب قلیل (و به نظر برخی
مراجع در آب کر و جاری هم) سه مرتبه شسته شود و مستحب است و یا بهتر
است هفت بار شسته شود.

۴. شخصی که شراب نوشد و در نزد قاضی اثبات شود به هشتاد ضربه شلاق
محکوم می‌شود (امام خمینی، ۱۳۹۰ق، ۴۸۰/۲، ۹م).

تأکید بر حرمت و نجاست شراب برای آن است که مسلمانان کاملاً از آن
دوری کنند تا در معرض ضررهاي روحی، اجتماعی و بهداشتی آن قرار نگیرند.

حکمت‌ها و اسرار علمی

حرمت و نجاست شراب و مسکرات از چند جهت قابل بررسی است. در روایات
أهل‌بیت ﷺ و سخنان متخصصان علوم پزشکی مطالب مختلفی در مورد
ضررهاي معنوی، اجتماعی و بهداشتی آن گفته شده است، که به طور خلاصه
بدان‌ها اشاره می‌کنیم.

الف - آثار شراب‌خواری در روایات

عن رسول الله ﷺ: «الخمر امُّ الْخَبَائِث» (نوری، ۱۴۰۷ق، ۱۳۹/۱)؛ شراب ریشه
زشتها و جنایات و امور پلید است.

«عن الباقر علیه السلام: ان مدمن الخمر كعابد وشن و يورثه الارتعاش و يهدم مروته و
تحمله على التجسر على المحارم من سفك الدماء و ركوب الزنا حتى لا يؤمنوا
اذا سكر ان يشب على حرمته و هو لا يعقل ذلك و الخمر لا تزيد شاربها الا كل
شر» (مجلسى، ۱۳۸۵، ۱۶۴/۶۵)؛ دائم الخمر مانند بتپرست است، شراب برایش

رعشه بدن پدید می‌آورد، مردانگی و انصاف و مروتش را نابود می‌کند، شراب است که شراب‌خوار را وادار بر جسارت بر نزدیکان و اقوام و خویشان و خون‌ریزی و زنا می‌نماید، حتی در هنگام مستی نمی‌تواند از زنای با محaram این باشد او پس از مستی این کار را بی‌توجه انجام می‌دهد و شراب وادار کننده به هر نوع شر و اعمال ضد انسانی است.

در این روایات به برخی آثار زیان‌بار جسمی (مثل رعشه بدن) و برخی آثار روحی و روانی اشاره است، و از همه مهم‌تر مسأله زایل شدن عقل است که به آن اشاره شده است.

ب - آثار معنوی و اجتماعی

در آیات قرآن و روایات اهل‌بیت ﷺ به این آثار اشاره شده است.

۱. خروج شراب‌خوار از حوزه انسانیت (الجلیلی، ۱۹۸۷، ۱۱۷-۱۱۹).

شراب عقل را زایل می‌کند. بیان شد که «خمر» به معنای پوشش است و از آن جهت بدین نام نامیده شده که عقل فرد مست شده را می‌پوشاند و از کار می‌اندازد. عقل عالی‌ترین موهبت الهی به انسان است. اندیشه، امتیاز انسان است که او را از حیوانات جدا می‌سازد. پس هنگامی که شراب انسان را مست می‌کند و عقل را زایل می‌سازد او را از حوزه انسانیت خارج می‌سازد و به یک حیوان تبدیل می‌کند.

۲. ضررهاي اجتماعي شراب‌خواری

شراب‌خواری از اعمال شیطانی است که شیطان می‌خواهد با آن بین انسان‌ها دشمنی ایجاد کند (مائده/۹۰-۹۱).

شراب‌خواران به دلیل روحیه درنده خوبی و شرارت که در حال مستی به طور معمول پیدا می‌شود، دست به اعمال جنایت‌آمیز می‌زنند. به طوری که آمار زیادی از تصادف و قتل و خودکشی و درگیری با پلیس، مربوط به افرادی است

که از مشروبات الکلی استفاده می‌کنند. طبق آماری که برخی مؤسسات تحقیقاتی در غرب منتشر کرده‌اند، جرائم اجتماعی شراب‌خواران از این قرار است:

%۵۰	مرتكبین قتل‌های عمومی
%۷۷/۸	ضرب و جرح در اثر نوشیدن شراب
%۸۸/۵	سرقت‌های مربوط به الکلیست‌ها
%۸۸/۸	جرائم جنسی مربوط به الکلیست‌ها

یکی از صاحب‌نظران می‌نویسد یکی از ضرر‌های مسکرات مردم‌آزادی است. شخص شراب‌خوار مردم، همسایگان، پدر و مادر، خانواده و فرزندان خود را اذیت می‌کند (اهتمام، ۱۳۴۴، ۱۵۹).

۳. زیان‌های اقتصادی شراب‌خواری

«یکی از دانشمندان می‌گوید: اگر دولت‌ها ضمانت کنند که درب نیمی از میخانه‌ها را بینندن می‌توان ضمانت کرد که از نیمی از بیمارستان‌ها و تیمارستان‌ها بی‌نیاز می‌شویم (مکارم، ۱۳۷۵، ۷۶/۲).

پس اگر تجارت مشروبات الکلی سودی زودگذر (مثل مالیات برای دولت‌ها) دارد، اما ضررهای آن بیشتر از نفع آن است، و این حقیقتی است که قرآن قرن‌ها قبل بیان داشت: ﴿وَ إِنْهُمْ أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا﴾ (بقره/۲۱۹).

۴. ضرر‌های معنوی شراب‌خواری

صرف مسکرات به صورت کلی انسان را از دین دور می‌کند، ولی به صورت خاص قرآن کریم می‌فرماید که مانع یاد خدا و نماز است (مائده/۹۰-۹۱).

یکی دیگر از ضرر‌های الکل در حوزه اخلاق است: در شخص الکلی عاطفه خانوادگی و محبت نسبت به زن و فرزند ضعیف می‌شود، به طوری که مکرر دیده شده که پدرانی فرزندان خود را با دست خود کشته‌اند (مکارم، ۱۳۷۵،

پ - آثار زیان‌بار خمر از نظر علوم پزشکی

﴿۱۴۷﴾

در این مورد بسیاری از صاحب‌نظران، پزشکان و مفسران، مطلب و کتاب نوشته‌اند، که به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم. در ابتدا مطالب دکتر دیاب و دکتر قرقوز را که توضیحات مشروحی در این زمینه داده‌اند می‌آوریم:

الکل با سرعت شگفت‌انگیزی از طریق بافت‌های مخاطی دهان و معده و ریه جذب شده، وارد خون می‌شود. یعنی به محض رسیدن جام محتوی مشروب به دهان، الکل جذب و به سرعت وارد جریان خون می‌شود. پس از ورود الکل به معده با توجه به نسبت آب موجود در آن به تمام بافت‌های بدن توزیع می‌گردد. اگر زن باردار مشروب الکلی مصرف کند، مقداری از الکل مصرف شده به بدن جنینی که در شکم دارد می‌رسد، و به طور مستقیم روی مغز وی اثر می‌گذارد، زیرا تأثیر مستقیم الکل روی مغز است.

دفع الکل: ۱۰-۵ درصد الکل مصرف شده، بدون هیچ گونه تبدیلی به وسیله کلیه‌ها و ریه‌ها دفع می‌شود، اما باقیه در معرض اکسیده شدن در کبد قرار گرفته و تبدیل به گاز دی‌اکسید کربن (CO_2) و آب و انرژی می‌شود. میزان واحد کالری به دست آمده از یک گرم الکل در این عمل به هفت کالری می‌رسد و همین مسئله موجب بروز بی‌میلی شدید به غذا در انسان می‌گردد، که نتیجه آن دچار شدن شخص به کمبود مواد غذایی در بدن است.

مضار و مفاسد طبی الکل: مفاسد الکل را می‌توان به دو قسمت اصلی تقسیم کرد. مسمومیت الکلی حاد (مستی) و مسمومیت الکلی مزمن (اعتیاد) یا الکلیسم.

اول: مسمومیت الکلی حاد: مصرف مقدار زیادی الکل انسان را دچار گیجی و مستی می‌کند؛ چه شخص معتاد به الکل باشد و چه نباشد. عضوی که

بیش از سایر اعضای بدن از الكل متأثر می‌گردد، مغز است. تأثیر الكل بر مغز همانند سایر مواد مخدر تأثیری است تخدیری (Depressant). حالت مستی موقعی بروز می‌کند که میزان الكل موجود در خون به $0/5$ درصد برسد. با افزایش میزان الكل موجود در خون شدت مستی نیز افزایش می‌یابد تا این که به بیهوشی و سپس مرگ منتهی گردد.

این عوارض دماغی، شخص مست را در معرض خطرات ذیل قرار می‌دهد:

۱. تصادف با اتومبیل یا سقوط در رودخانه یا گودال به دلیل عدم توانایی در حفظ تعادل به هنگام راه رفتن؛
۲. تجاوز به حقوق دیگران و به راه انداختن مشاجرات بی‌دلیل، به جهت فقدان تعقل و تفکر منطقی؛
۳. اقدام به تجاوز جنسی به دلیل ایجاد میل شدید به مقارت جنسی در شخص؛

۴. التهاب لوزالمعده حاد، که بیماری بسیار خطربناکی بوده و ممکن است منجر به مرگ شود؛

۵. زخم معده حاد که ممکن است منجر به مرگ شود؛

۶. اغما (coma)، که ممکن است با کمبود قند خون نیز همراه شود؛ اگر شخص مست به هنگام اغما در معرض سرما نیز قرار گیرد، ممکن است بمیرد و حتی برخی افراد مست با استنشاق بوی استفراغ خود نیز می‌میرند؛

۷. مرگ بر اثر تنگی نفس و متوقف شدن قلب از فعالیت.

شاید برخی در مقام اعتراض بگویند که مقدار کمی الكل موجب مستی نمی‌شود. در پاسخ می‌گوییم: خیر، حالت وجود دارد که به نام «مستی» مرضی معروف است و در نتیجه نوشیدن مشروبات الكلی (چه کم و چه زیاد) برای افرادی که دارای شخصیتی متزلزل هستند حاصل می‌شود و به صورت جنون عقلی حاد ظاهر می‌شود. این حالت از چند ساعت تا ۲۴ ساعت به طول می‌انجامد

و بعضی موقعیت‌تر از این مدت هم طول می‌کشد. این جنون به اشکال گوناگون نمود پیدا می‌کند که آن را به سه قسم تقسیم کرده‌اند.

﴿۱۴۹﴾

۱. سکر مرضی توأم با هیجانات حرکتی، و آن حالتی از عصبانیت و هیجان شدید است که در آن فرد مست شروع به خراب‌کاری در اطراف خود می‌کند و ناخودآگاه داد و فریاد راه می‌اندازد و سپس بی‌هوش می‌گردد.

۲. سکر مرضی توأم با جنون و بدیبینی؛ این حالت گاهی انسان را به خیانت و جنایت و خودکشی سوق می‌دهد. نمونه این گونه افراد در جوامع امروزی بسیارند.

به عنوان مثال موردی را نقل می‌کنیم که در زمستان سال ۱۹۷۶ در یکی از روستاهای حومه شهر حلب اتفاق افتاد. در این حادثه، مردی نیمه شب در حال مستی وارد منزل خود می‌شود و ناگهان به ذهنش خطور می‌کند که زنش به او خیانت کرده است. این فکر تا بدان‌جا در او تقویت می‌شود که زن و چهار فرزند بی‌گناه خود را در خواب سر می‌برد.

۳. سکر مرضی توأم با خلسه؛ در این حالت فرد مست در عالم رؤیایی زندگی می‌کند که در حالت عادی آرزوی آن را داشته و خواب آن را می‌دیده است. این حالت نیز با بیهوش شدن فرد خاتمه می‌یابد.

دوم: مسمومیت الکلی مزمن (Alcolism): مصرف کنندگان مشروبات الکلی را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد:

۱. گروهی که در هر بار مقدار زیادی نوشابه‌های الکلی می‌نوشند. این گروه ممکن است در یک سال تا چهار بار چهار مسمومیت شوند.

۲. گروهی که به مصرف زیاد نوشابه‌های الکلی عادت کرده‌اند. این گروه بیش از ۱۲ بار در سال چهار مسمومیت می‌شوند، و حتی گاهی فقط با یک بار مصرف به مدت یک هفته تحت تأثیر عوارض آن خواهند بود.

۳. گروهی که کاملاً الکلی شده و سرنوشت خود را به الکل سپرده‌اند. این

گروه حتی قادر نیستند یک روز را بدون نوشیدن مشروبات الکلی سر کنند.
اعتیاد مزمن به الکل سبب وارد آمدن زیان‌های بسیاری به تمام دستگاه‌های
بدن می‌گردد، که می‌توان این زیان‌ها را با توجه به دستگاه‌های متضرر به شرح
زیر تقسیم کرد.

الف - الکلیسم و بیماری‌های عصبی: اعتیاد به الکل موجب ابتلا به
بیماری‌های عصبی زیر می‌گردد.

۱. بیماری و ایجاد اختلال در کار تعدادی از اعصاب: در این حالت فرد
الکلی چهار ضعف عضلات و لرزش اندام‌ها و درد در ناحیه دست‌ها و پاها
می‌گردد.

۲. بیماری و ایجاد اختلال در کار یک عصب: در این حالت اختلالاتی در
مسیر فعالیت آن عصب توأم با فلنج موقت حاصل می‌شود و با توجه به نوع
عصب، این اختلال ممکن است به صورت فلنج عصب صورت و یا عصب چشم
و یا فلنج ناشی از نحوه خواهد گردد، که حالت اخیر بیشتر در کشورهای به
اصطلاح پیشرفته به چشم می‌خورد که در آن شخص در حال مستی (ممولاً شبه
شب‌ها که فردایش تعطیل است) به صورتی می‌خوابد که اعصاب آرنج و سر
استخوان‌های میچ دست و انگشتانش تحت فشار قرار می‌گیرند و بدین ترتیب
عضلات محرک دست فلنج می‌گردد.

۳. التهاب عصب بینایی: اکثر کسانی که به مشروبات الکلی اعتیاد دارند، از
این بیماری که توأم با کاهش قدرت دید است، رنج می‌برند. این حالت در برخی
موارد نادر نیز منجر به کوری می‌شود.

۴. داء الحصاف الکلی: یا گری خشک الکلی (جرب) این بیماری به فراوانی
نزد الکلیست‌ها مشاهده می‌شود.

۵. مجموعه بیماری‌های دیگری نیز وجود دارند که بیشتر در میان افراد الکلی
یافت می‌شوند و از جمله این بیماری‌ها می‌توان ورم غشای خارجی مغز، سیفیلیس

نخاعی، از بین رفتن سلول‌های مغزی و معلولیت‌های عضلانی را نام برد.

ب - الکل و بیماری‌های گوارشی: از همان ابتدای ورود الکل به دستگاه

﴿۱۵۱﴾

گوارش، تخریب و فساد با خود به ارمغان می‌آورد، از جمله:

۱. خراش غشاهای مخاطی دهان و حلق و آسیب رسیدن به پرزهای چشایی و

ترک زبان؛

۲. ظاهر شدن پلاک‌های سفید رنگ بر روی زبان (Leukoplakia) که اغلب

به سرطان زبان مبدل می‌گردد؛

۳. التهاب مری؛

۴. استفراغ‌های شدید خونی به دلیل پاره شدن برخی از رگ‌ها در ناحیه

اتصال مری به معده؛

۵. سرطان مری: آمار نشان می‌دهد که ۹۰ درصد بیماران مبتلا به سرطان را

معتادان به الکل تشکیل می‌دهند؛

۶. التهاب حاد معده: همه معتادان به الکل بلا استثنا به التهاب حاد معده مبتلا

هستند؛

۷. التهاب مزمن و پنهان معده: اکثر الکلیست‌ها گرفتار این بیماری می‌شوند.

در پیدایش این بیماری، نقص پروتئین بدن نیز نقش مهمی ایفا می‌کند. در نتیجه

این بیماری شخص به کم خونی ناشی از عدم جذب ویتامین B12 توسط بدن

مبتلا می‌گردد که این حالت خود، بیمار را برای ابتلا به سرطان معده آماده

می‌سازد؛

۸. سرطان معده: ۹۰ درصد مبتلایان به سرطان معده از معتادان به مشروبات

الکلی هستند که مصرف دخانیات نیز به این امر کمک می‌کند؛

۹. زخم معده: یکی از پزشکان به نام دکتر گوردن می‌گوید: «۱۵-۱۰ درصد

از علل ابتلا به زخم معده، نوشیدن مشروبات الکلی است و از طرفی الکل مانع

ظاهر شدن علائم ابتلا به این بیماری است، به همین دلیل خود بیمار ممکن است

معده، امعاء و لوزالمعده؛

بدون متوجه شدن، مدت‌ها دچار خونریزی معده شود؟

۱۰. ایجاد اختلال در جذب مواد غذایی در روده‌ها به دلیل بیمار بودن کبد،

۱۱. الکل و لوزالمعده: زیان‌هایی که الکل به لوزالمعده می‌رساند عبارتند از:
 الف - التهاب حاد غده لوزالمعده، که در آن غده دچار هضم ذاتی (خودخوری) شده و سپس پاره می‌شود. به طوری که گفته شد، این بیماری خطرناکی است که بیشتر حالات دل دردها را نزد الکلیست‌ها تشکیل می‌دهد و علت ۷۰ درصد این حالات، الکل است.

ب - التهاب مزمن لوزالمعده، که نقش به سزایی در سوء تغذیه، گوارش و جذب مواد غذایی دارد.

۱۲. الکل و کبد: امروزه بیماری‌های کبدی ناشی از مصرف مشروبات الکلی یکی از مشکلات خطرناک بهداشتی جهان به شمار می‌رود. کافی است بدانیم که نوشیدن خمر مهم‌ترین عامل پیدایش حالات تشمع کبد (سیروز) در کشورهای غربی است. رابطه مصرف مشروبات الکلی با بیماری‌زایی، بخشی است گسترده و مفصل نه در حد این مقاله. لذا فقط به بیان مختصر سه رابطه بسته می‌کنیم.

۱. تأثیر بر کار تبادلات کبد که منجر به کاهش اندوخته قندی و افزایش و تراکم مواد چربی در کبد خواهد بود؛

۲. تأثیر مباشر و مسموم کننده بر کبد؛

۳. نقص غذایی بدن افراد الکلی به دلیل بی‌اشتهاای آنها که منجر به کاهش پروتئین، مواد قندی و چربی در بدن می‌شود.

اما مهم‌ترین بیماری‌های کبدی ناشی از نوشیدن مشروبات الکلی عبارتند از:

تراوش چربی در کبد، تراوش چربی در کبد توأم با زرد شدن بدن (یرقان)،

التهاب حاد کبدی، تشمع کبد (سیروز).

معمولًاً این بیماری‌ها به هم مرتبط هستند و همگی در نهایت به تشمع کبد منجر می‌شوند. این بیماری به هیچ عنوان درمان‌پذیر نیست؛ زیرا کبد مرکز سوخت و ساز و تبادلات غذایی بدن است (The central of the metabolism).

از مهم‌ترین نتایج تشمع کبد می‌توان به آب آوردن شکم و ظهور زگیل‌هایی در مری و سرطان کبد اشاره کرد. در فرانسه سالیانه ۲۲۵۰۰ نفر در آلمان ۱۶۰۰۰ نفر بر اثر تشمع کبد در نتیجه مصرف مشروبات الکلی می‌میرند.

ج - الکل و بیماری‌های قلبی: الکل رابطه نزدیکی با بسیاری از بیماری‌های قلبی دارد از جمله:

۱. ضعف ماهیچه‌های قلب، به ویژه پس از نوشیدن آبجو به دلیل وجود کبات در آن؛

۲. نارسایی‌های قلبی مادرزادی کودکان در صورتی که مادر در ماههای نخست بارداری مشروبات الکلی نوشیده باشد. لازم به گفتن است که عده‌ای الکل را به عنوان مسکن برای سوزش قلب به کار می‌برند، غافل از این که نتیجه عکس حاصل می‌شود، زیرا الکل با توجه به کالری‌های حرارتی آن، باعث چاقی شده و چربی خون را در درازمدت بالا می‌برد و همین مسأله باعث تشدید درد قلب می‌گردد و فقط به صورت موقتی و به عنوان مسکن عمل می‌کند.

د - الکل و نارسایی‌های خونی: با توجه به این که الکل باعث کم‌اشتهاای و در نتیجه سوء تغذیه می‌گردد، عوارض زیر را در رابطه با خون در پی خواهد داشت:

۱. کاهش آهن خون؛

۲. کاهش اسید کولیک در خون؛

۳. کاهش ویتامین B12 در خون؛

۴. کاهش گلوبول‌های قرمز خون و در نتیجه زرد شدن پوست بدن؛

۵. بیماری هموسدرین (Hemosiderin).

(۱۵۴)

الكل و بیماری‌های عفونی: اعیاد به الكل بدن را ضعیف و ناتوان و مقاومت آن را بسیار کم می‌کند، لذا آمادگی ابتلا به بیماری‌های عفونی به ویژه بیماری‌های عفونی مسری در این افراد خیلی زیاد است که از جمله این بیماری‌ها می‌توان سل، سیفلیس، التهاب ریه، مالاریا، تب تیفوئید، بیماری‌های پوست و التهاب غدد عرقی زیر بغل را نام برد.

هـ - الكل و فعالیت‌های جنسی: الكل تأثیر زیادی بر فعالیت‌های جنسی دارد، از جمله:

۱. میل جنسی را افزایش می دهد، ولی موجب کاهش توان انجام فعالیت های جنسی می شود؛
 ۲. ممکن است موجب کوچک شدن بیضه ها و بزرگ شدن پستان ها (در مرد) شود و به ویژه اگر با بیماری کبد همراه باشد؛
 ۳. موجب ایجاد نارسایی در رفتارهای جنسی زنان می شود؛
 ۴. دگرگونی هایی را در نطفه به وجود می آورد که در نتیجه باعث تولد کودکان ناقص الخلقه می شود.

و - الكل و سرطان: الكل يکی از علل پنج گانه اصلی استلا به سرطان مغز است. این علل که در انگلستان به $s - 5S$ معروفند عبارتند از:

؛ Smoking	۱. سیگار کشیدن
؛ Spirits	۲. مشروبات الکلی
؛ Spesis	۳. عفونت ها
؛ Spicess	۴. ادویه
. Syphilis	۵. سیفلیس

در تحقیقی که توسط دکتر «لورمی» به عمل آمده، مشخص گردیده است که ۵۱ بیمار از ۵۸ بیمار مبتلا به سرطان لوزه، زبان و حنجره از معتادان به الکل بوده‌اند. این سرطان‌ها از بدترین انواع سرطان هستند؛ زیرا قدرت تکلم و خورد و

خوراک را از بیمار می‌گیرند و زندگی را برای او بسیار مشکل می‌سازند.

ز - الكل و بارداری: مهم‌ترین مسئله‌ای که در فرزندان زنان الكلی به چشم می‌خورد، وجود انواع معلولیت در ۳۳ درصد آنهاست. این معلولیت‌ها ممکن است به شکل نقص در رشد، عقب ماندگی ذهنی، نقص خلقت ظاهری و ناراحتی‌های قلبی مادرزادی باشد.
﴿۱۵۵﴾

یکی از مفسران معاصر در این مورد مطالبی تحت عنوان «اثر الكل در نسل» بیان می‌کند و می‌نویسد:

کسی که در حین انعقاد نطفه مست است ۳۵ درصد عوارض الكلیسم حاد را به فرزند خود منتقل می‌کند. و اگر زن و مرد هر دو مست باشند ۱۰۰ درصد عوارض حاد در پچه ظاهر می‌شود. و کودکانی که فاقد نیروی کافی عقلانی و روحی بوده‌اند و از مادران الكلی به دنیا آمده‌اند ۷۵ درصد و از پدران الكلی نیز ۷۵ درصد بوده است. و کودکانی که در هنگام تولد توانایی زندگی را ندارند از پدران الكلی ۶ درصد و از مادران الكلی ۴۵ درصد است (مکارم، ۱۳۷۳، ۷۴/۲).

و یکی دیگر از نویسنده‌گان می‌نویسد:

یکی از پزشکان آلمان ثابت کرده که تأثیر الكل تا سه نسل به طور حتمی باقی است. به شرط این که این سه نسل الكلی نباشند (پاک نژاد، ۱۳۵۰، ۴۴).

ح - الكل و بیماری‌های روانی: عوارض روحی و ذهنی بسیاری وجود دارند که یا بر اثر اعتیاد به الكل و یا ترک ناگهانی و یک باره آن به وجود می‌آیند. از جمله مهم‌ترین آنها:

۱. هذیان ارتعاشی (Delerimtremens)، که حالتی است حاد همراه با اختلالات عقلی، بی توجهی، رعشه و هیجان‌زدگی؛
۲. جنون کورساکوف (Korsakof syndrome)، که عبارت است از ضعف ذاکره همراه با هذیان‌گویی، التهاب پایانه‌های عصبی و از بین رفتن قدرت تشخیص و شناخت؛

۳. بیماری مغزی ورنیکه (Wernic's encephalopathy)؛ این بیماری علاوه بر عوارض جنون کورساکوف، عوارض دیگری نیز دارد که عبارتند از فلنج عضلات چشم همراه با از دست دادن قدرت تفکر و گیجی و بیهوشی؛
۴. عقب ماندگی عقلی الکلی؛ ضعف ذاکره همراه با ناتوانی در کنترل عواطف و اختلال در فعالیت‌های مغزی.

ط - مسائل متفرقه

۱. الکل ممکن است باعث افزایش حملات نفرس شود، زیرا موجب افزایش اوره خون می‌گردد؛
۲. ممکن است اعتیاد به الکل باعث به وجود آمدن سنگ‌های دوقلویی کلیه و یا ورم مثانه گردد؛
۳. کاهش میزان قند خون در بدن پس از نوشیدن مشروبات الکلی ممکن است بسیار شدید و باعث بی‌هوشی و حتی مرگ شود (دیاب، ۱۴۰۴ ت چراغی، ۱۵۷-۱۵۶).

یکی از مفسرین معاصر در این مورد مطالبی تحت عنوان «اثر الکل در عمر» بیان می‌کند و می‌نویسد:

یکی از داشتماندان مشهور غرب اظهار می‌دارد که هر گاه از جوانان ۲۱ ساله تا ۲۳ ساله معتاد به مشروبات الکلی ۵۱ نفر بمی‌رند در مقابل از جوان‌های غیر معتاد ۱۰ نفر هم تلف نمی‌شوند. و بر اثر تجربیاتی که کمپانی‌های بیمه عمر کرده‌اند، ثابت شده است که عمر معتادان به الکل نسبت به دیگران ۲۵ درصد تا ۳۰ درصد کم‌تر است (مکارم، ۱۳۷۳، ۷۴/۲).

برخی دیگر از نویسنده‌گان، کتاب «شیطان و بطری» را بهترین کتاب در این زمینه می‌دانند و به صورت مفصل همین ضررهاي بالا را نقل می‌کنند (اهتمام، ۱۳۴۴، ۱۶۱-۱۵۸).

در این مورد دکتر السید الجمیلی و محمد کامل عبد الصمد و العمید الصیدلی

عمر محمد عبدالله نیز بررسی مفصلی نموده است. بیماری‌های حاصل شده از شراب‌خواری در کشورهای غربی و اسلام را مقایسه کرده است و در این رابطه مواد مخدر دیگر (مثل حشیش و...) را نیز بررسی کرده است (العید، ۱۴۱۰ق، ۱۳۶-۱۵۱).^{۱۵۷}

نتیجه‌گیری

۱. جلوگیری از نوشیدن شراب و حکم به پلید بودن آن یکی از معجزات علمی قرآن کریم است؛ چرا که این احکام در شرایطی صادر شد که انسان‌ها با علاوه و اشتها به شراب‌خواری روی آورده بودند و از ضررهای بهداشتی آن اطلاع چندانی نداشتند. در حقیقت این ممنوعیت یکی از خدمات دین اسلام به بشریت بوده است.

۲. برخی از نویسندهای قرآن یکی از ابعاد اعجاز قرآن را تغییر جامعه عرب جاهلی و تحول عجیب و ناگهانی آنان (در کوتاه‌ترین مدت) می‌دانند (حکیم، ۱۴۱۷ق، ۱۲۹).

از این زاویه نیز مسئله تحریم شراب و برخورد چهار مرحله‌ای با آن، یعنی روش تربیتی قرآن در این زمینه و تغییر و تحول عجیبی که در جامعه ایجاد کرد (به طوری که جام‌ها و ظرف‌های شراب را شکستند)، می‌تواند یکی از آثار اعجاز‌آمیز قرآن باشد؛ یعنی از منظر علوم تربیتی این روش مؤثر چهار مرحله‌ای در برخورد با پدیده‌ای انحرافی در جامعه، می‌تواند الگوی مناسبی برای ایجاد تغییرات مناسب و مبارزه با مفاسد اجتماعی حاد باشد.

۳. ضررهای شراب‌خواری به ویژه ضررهای بهداشتی آن حکمت‌های تحریم و نجاست شراب است.

البته همان طور که گذشت مسئله مسکر بودن (مست کنندگی و زایل کردن عقل) مورد تأکید روایات بوده و لذا علمای اسلام در فقه اسلامی خوردن هرگونه مسکری را حرام می‌دانند.

اما باز هم نمی‌توان به طور قطع گفت که ضررها بهداشتی علت انحصاری تحریم شراب است؛ چرا که ممکن است مصالح و مفاسد دیگری نیز مورد نظر شارع بوده است. همان طور که در قرآن بر ضررها اجتماعی شراب بیشتر پافشاری شده بود.

۴. در مورد برخی از این ضررها بهداشتی و بیماری‌هایی که به شراب‌خواران نسبت داده شد، باید گفت:

اولاًً این بیماری‌ها همه‌گیر نیست، بلکه این آثار در برخی از افراد آشکار می‌شود، ولی در بعضی دیگر ظاهر نمی‌شود (همچون سرطان، بیماری‌های عصبی، سکته مغزی و...)، که علت این امر می‌تواند قدرت متفاوت بدن افراد در مقابل آثار زیان‌بار شراب باشد، یعنی برخی افراد در مقابل برخی بیماری‌ها مقاومت بیشتری دارند.

ثانیاً برخی از این بیماری‌ها علل مختلفی دارند که شراب‌خواری یکی از علل آنها یا زمینه‌ساز آنهاست، پس نمی‌توان آن بیماری‌ها را نتیجه مستقیم و منحصر به فرد شراب‌خواری دانست. از این رو است که برخی از این بیماری‌ها در جوامع مسلمان و حتی در افرادی که لب به شراب نیالوده‌اند نیز وجود دارد.

پس ضررها معنوی، اجتماعی و بهداشتی برای شراب وجود دارد و یکی از اسرار علمی و حکمت‌های حرمت و نجاست شراب است، اما این ضررها در همه موارد و در همه افراد و جوامع قابل انطباق نیست.

منابع و مأخذ

• قرآن کریم.

۱. الانصاری القرطبي، محمد بن احمد (بی‌تا)، *الجامع لأحكام القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربي.

۲. اهتمام، احمد (۱۳۴۴)، *فلسفه احکام*، اصفهان، چاپخانه اسلام.

۳. پاک‌نژاد، سید رضا (۱۳۵۰)، *اولین دانشگاه و آخرین پیامبر ﷺ*، ج ۱، تهران، کتاب فروشی اسلامیه.

٤. الجليلي، دكتور سيد (١٩٨٧)، *الاعجاز الطبی فی القرآن*، بيروت، دار و مكتبة الهلال.
٥. حکیم، سید محمد باقر (١٤١٧ق)، *علوم القرآن*، مجمع الفکر الاسلامی، الطبعة الثالثة.
٦. الحوزی، عبدالعلی (١٣٨٣ق)، *تفسیر نور الشفایین*، قم، المطبعة العلمیه، ٥جلدی.
٧. خمینی، امام روح الله (١٣٩٠ق)، *تحریر الوسیله*، قم، دارالکتب الاسلامیه.
٨. دیاب، عبدالحمید و فرقوز، احمد (١٤٠٤ق)، *مع الطب، فی القرآن الکریم*، بی جا.
٩. راغب اصفهانی، ابوالقاسم (١٣٩٢ق)، *معجم مفردات الفاظ القرآن الکریم*، تهران، المکتبة الرضویه لإحیاء التراث.
١٠. رضایی اصفهانی، محمد علی (١٣٨٦ق)، *پژوهشی در اعجاز علمی قرآن*، قم، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
١١. طبرسی، شیخ ابی علی الفضل بن الحسن (امین الاسلام) (١٣٩٥ق)، *تفسیر مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، المکتبة الاسلامیه، ده جلد در پنج جلد، چاپ پنجم.
١٢. طیب، سید عبدالحسین (بی تا)، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، بی جا.
١٣. العمید الصیلی، عمر محمود عبد الله (١٤١٠ق)، *الطب الوقائی فی الاسلام*، عراق/موصل، شرکة معمل و مطعنة الزهراء الحدیثه.
١٤. مجلسی، علامه محمد تقی (١٣٨٥ش)، *بحار الانوار*، تهران، المکتبة الاسلامیه.
١٥. معلوف، لویس (١٩٦٩م)، *المجید فی اللغة و الاعلام*، بيروت، دارالمشرق.
١٦. مکارم شیرازی، ناصر (١٣٧٣ق)، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ بیست و ششم، (ج ٢٧).
١٧. نوری، میرزا حسین (١٤٠٧ق)، *مستدرک الوسائل*، قم، مؤسسه آل‌الیت لاحیاء التراث.

